

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

На правах рукопису

СМАЛЬ Ігор Вікторович

ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА РЕКРЕАЦІЙНОЇ
СИСТЕМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ

11.00.02 – економічна і соціальна географія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

К И Ї В - 1993

Робота виконана в Київському
інституті ім. М. П. Драгоманова

Науковий керівник – доктор економічних наук, професор
Л. М. Корецький

Офіційні опоненти: доктор географічних наук

В. І. Нудельман

кандидат географічних наук

С. М. Проценко

Провідна організація – Київський державний університет

Захист дисертації відбудеться "10" червня 1993 року
о 13³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 016.02.03 Інституту географії АН України за адресою:
252003, м. Київ-3, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інститу-
ту географії АН України.

Автореферат розіслано " 7 " травня 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої
ради, кандидат географічних наук

В. П. Хвірна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І СТРУКТУРА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Поступовий перехід до ринкових відносин і корінна зміна суспільно-політичного життя в нашій країні вимагає забезпечення збалансованого соціального і економічного розвитку територіальних систем продуктивних сил різних ієрархічних рівнів, створення реальних умов для реалізації матеріальних та духовних потреб людини, в тому числі і потреб по відновленню психофізичної енергії. На новому етапі розвитку нашого суспільства, поряд з іншими, має вирішуватися і проблема ліквідації диспропорцій в умовах і рівнях рекреаційного обслуговування, що передбачає наявність певного набору послуг та відповідної якості їх надання в розрізі окремих регіонів. Це дозволить знизити надмірні навантаження на природні комплекси традиційних рекреаційних територій і залучити певну частину населення до ефективного відпочинку й оздоровлення в межах звичної для них місцевості.

Потреби у вирішенні цих проблем активізують пошук закономірностей формування та особливостей функціонування рекреаційних систем (далі в тексті – РС) всіх рангів у їх взаємозв'язку з господарськими комплексами і системами, що дозволяє науково обґрунтувати перспективи подальшого розвитку рекреаційної діяльності – однієї з динамічних сфер діяльності суспільства. Разом з тим, досліджень проблем рекреаційної географії, науки досить молодої, в Україні відносно мало. Доцільним і актуальним є виявлення ресурсів та можливостей організації рекреаційної діяльності в межах адміністративної області – важливої ланки в комплексному плануванні й управлінні соціально-економічним розвитком території. При дослідженні РС такого рівня можливий глибокий науковий аналіз і пізнання проблем відпочинку, які знаходяться на межі ряду наук: економіки, економічної та фізичної географії, психології, соціології та ін., що обумовлює використання системного підходу. Це і спричинило вибір теми дисертаційного дослідження та визначило основні напрями його проведення на основі системної методології.

Розробці теоретичних, методологічних і методичних основ рекреаційних досліджень присвячені праці таких вчених як В. І. Азар, Ю. А. Веденін, І. В. Зорін, С. А. Котлярів, Б. М. Ліханов, М. С. Мироненко, Л. А. Мухіна, І. І. Пирожник,

В. С. Преображенський, Д. Т. Притула, І. В. Таран, Ю. Б. Хромов, П. Г. Царфіс. На Україні рекреаційній тематиці присвячують свої дослідження Л. А. Багрова, О. О. Бейдик, П. В. Жук, О. М. Ігнатенко, М. П. Крачило, О. О. Мазуркевич, Н. З. Недашківська, М. С. Нижник, В. І. Нудельман, Л. І. Попкова, Я. Т. Тарас, І. Т. Твердохлебов. Вивчення територіальної структури (далі в тексті – ТС) спиралося на науковий доробок Л. І. Василевського, З. В. Дзеніса, Л. М. Корсацького, І. М. Маргеройза, М. М. Паламарчука, О. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, П. М. Поляна, К. О. Ташука, О. Г. Топчієва та інших вчених України і колишнього Радянського Союзу.

Предмет і об'єкт дослідження. Предметом дослідження в широкому розумінні є теоретичні, методологічні і методичні проблеми економіко- і соціально-географічного дослідження, зокрема в рекреаційній географії, які розкриваються на конкретному об'єкті – дослідженні територіально-рекреаційної системи Чернігівської області. На вибір Чернігівської області та її РС як об'єкту дослідження вплинули, з одного боку, наявність значних природних і культурно-історичних ресурсів, з другого – недостатня вивченість рекреаційних можливостей староосвоєних середньоурбанізованих територій України. Важливою є і та обставина, що РС Чернігівщини функціонує в межах двох фізико-географічних зон, а в своєму розвитку відчуває вплив столичного регіону.

Мета дослідження – виявити особливості і закономірності розвитку обласної РС через пізнання її окремих структур, проаналізувати напрями подальшого функціонування системи. У відповідності із цим вирішувалися конкретні проблеми і завдання, а саме:

- формулювання і розкриття наукової сутності РС взагалі і РС адміністративної області в тому числі, що дозволить доповнити існуючі теоретичні основи дослідження рекреаційних процесів;

- обґрунтування і подальший розвиток системи методів дослідження рекреаційних процесів на території адміністративної області;

- виявлення і аналіз впливу на функціонування РС обласного рівня різноманітних факторів (чинників), дослідження меха-

нізму їх дії;

- розчленування РС на окремі часткові структури (функціональну, територіальну, компонентну, управлінську), що передбачає застосування структурного аналізу;

- встановлення типів і видів між- і внутрішньосистемних зв'язків як основи існування і розвитку обласної РС;

- дослідження сучасного рівня рекреаційного використання території області, створення прогностичної концепції подальшого розвитку РС Чернігівщини.

Методологічна основа, методи дослідження і використані матеріали. Теоретичною основою пропонованого дослідження є діалектичний матеріалізм, а вся система принципів і способів організації та побудови теоретичного і практичного пізнання РС була орієнтована на існуючі наукові розробки вітчизняних і зарубіжних вчених, що працюють над рекреаційною тематикою. Дослідження обласної РС було здійснене за допомогою системи загальнонаукових і вузькоспеціальних методів. Застосовувалися системний підхід, структурний аналіз, такі спеціальні методи як картографічний, порівняльно-географічний, галузеве та інтегральне районування, класифікація і типізація явищ, статистичні й математичні методи, соціологічне анкетування в поєднанні з експедиційним методом та ін.

В роботі використані першоджерела - звіти окремих підприємств і установ, матеріали Чернігівського обласного управління статистики, Головного планово-економічного управління, територіально-виробничого об'єднання "Чернігівтурист", Ніжинського бюро подорожей та екскурсій, філіалу бюро молодіжного туризму "Супутник" в Чернігові, обласного комітету по охороні природи. Аналіз повсякденного відпочинку населення проводився на основі результатів соціологічного опитування проведеного в містах Чернігові, Ніжині і Прилуках.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

- розвинуті теоретико-методичні основи пізнання особливостей формування та функціонування обласної РС в цілому і, зокрема, її ТС; узагальнено і висунуто ряд теоретичних положень щодо сутності обласної РС через розкриття її семантичного наповнення й будови у взаємозв'язку з іншими господарськими си-

стемами і комплексами; виділено типи й види горизонтальних та вертикальних зв'язків, досліджено їх системоутворюючу дію;

- поглиблено наукову уяву про будову РС обласного рівня, яка уявляється взаємопов'язаною сукупністю окремих структур:

а) функціональної, складовими частинами якої є економіко-географічні утворення (підсистеми), що різняться між собою формою вияву і здійсненню основної функції – відновлення психофізичної енергії, це – індустріально-рекреаційні, аграрно-рекреаційні та культурно-інформаційні підсистеми; б) компонентної, елементами котрої є окремі рекреаційні заклади як результат дії специфічного для конкретної території набору видів рекреаційної діяльності і самі види відпочинку й оздоровлення, їх просторово-часові інтеграції; в) територіальної – склад і взаємне розташування різних просторових форм зосередження елементів функціональної, компонентної та управлінської структур, їх співвідношення між собою; г) управлінської – ієрархічно підпорядкованої сукупності органів управління рекреаційними процесами;

- створено модель ТС, вичленувано і проаналізовано її елементи – рекреаційні пункти, центри, вузли, локальні й низові рекреаційні системи, внутрішньообласні рекреаційні райони та зони;

- застосовано формалізований підхід до виділення дискретних елементів ТС РС (пункт, центр, вузол) і визначення культурно-інформаційного потенціалу території;

- розвинуто методику аналізу і характеристики культурно-історичних рекреаційних ресурсів; введено в науковий обіг ряд нових термінів: "культурно-інформаційна система", "культурно-інформаційна місцевість", "культурно-інформаційний потенціал", "суспільно-географічне рекреаційне поле";

- обґрунтовано концепцію основних напрямів розвитку та удосконалення функціонування РС Чернігівської області та її ТС; розроблено рекомендації щодо подальшого розвитку системи рекреаційного обслуговування населення.

Практичне значення і реалізація результатів дослідження.

Запропоновані науково-методичні підходи до дослідження РС обласного рівня можуть бути реалізовані при вивченні РС інших областей України з подібними із Чернігівщиною умовами формува-

ння і розвитку рекреаційних процесів, рівнем розвитку продуктивних сил, демографічною ситуацією. Конкретні результати дисертаційного дослідження (графічні, знаков., картографічні моделі, розрахунки, висновки, рекомендації) передані в Комітет економіки та ринку Чернігівської обласної державної адміністрації для використання при розробці перспективних планів просорової організації продуктивних сил області, можуть бути основою для прийняття управлінських рішень при організації оздоровлення, відпочинку і туризму на території Чернігівщини та ознайомленні з її культурно-історичною спадщиною.

Матеріали дослідження були використані в науково-дослідній роботі кафедри географії Ніжинського педагогічного інституту по темі "Еколого-географічні проблеми раціонального природокористування Чернігівської області". Розробки, положення і висновки дослідження використовуються та ж в навчальному процесі Ніжинського педінституту в курсі "Краєзнавство з основами туризму".

Анотація роботи і публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження доповідалися на науково-практичних регіональних та міжвузівських конференціях: "Проблеми підготовки вчителів в умовах перебудови середньої і вищої школи" - Київ, 1990; "Екологія: Проблеми образования и воспитания" - Перяслав-Хмельницький, 1990; "Проблеми исследования рационального использования природных ресурсов Сумщины и их изучение в школе" - Суми, 1990; "Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля" - Тернопіль, 1990; "Література та культура Полісся" - Ніжин, 1991; "Человек. Общество. Актуальные проблемы" - Санкт-Петербург, 1992. По темі дослідження опубліковано 9 наукових робіт загальним обсягом 1,8 друкованих аркушів.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і додатку. У вступі обґрунтовано актуальність теми, вибір об'єкту і предмету дослідження, визначено мету й завдання, наукову новизну та практичне значення роботи, викладено основні положення, що виносяться на захист. В першому розділі подано теоретико-методологічні основи системного дослідження рекреаційної ді-

яльності та основні методи дослідження РС обласного рівня. Акцентовано увагу на особливостях економіко-географічного вивчення функціональної і територіальної структури РС. Другий розділ присвячено дослідженню основних природно-, суспільно- і еколого-географічних факторів, від яких залежить розвиток і функціонування РС Чернігівської області. До третього розділу ввійшли результати аналізу структур РС (компонентної, територіальної, управлінської), що дозволяло розкрити певні аспекти функціонування об'єкту дослідження і виділити основні напрями перспективного розвитку РС Чернігівщини. У висновках подано логічні підсумки результатів проведеного дослідження.

Дисертаційна робота викладена на 162 сторінках машинописного тексту, ілюстрована 23 таблицями, 26 малюнками, містить 29 додатків. Список використаної літератури включає 188 найменувань, із яких 4 – на польській мові.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Дослідження РС обласного рівня і вивчення її ТС є складним поетапним процесом, який передбачає застосування різноманітних методів та прийомів. В найзагальнішому вигляді мета дослідження ТС РС – пошук оптимальної просторової організації рекреаційної діяльності в межах певної території, в даному випадку – в межах адміністративної області. Сам процес дослідження умовно можна розділити на декілька етапів. Перший з них – етап створення теоретичної концепції охоплює пізнання сутності РС, структурний аналіз системи обласного рівня і розробку методичних підходів до вивчення об'єкту дослідження. Другий етап включає виділення і характеристику основних чинників, що впливають на функціонування РС. Наступний етап передбачає дослідження ТС РС Чернігівщини у взаємозв'язку з іншими структурами системи. Останній етап – етап створення прогностичної концепції розвитку РС області і визначення шляхів оптимізації її ТС.

2. Рекреаційна діяльність вбирає в себе елементи різного походження: природного, соціального, культурно-історичного, технічного та ін. Це призводить до концентрації в одній просторовій системі найсуттєвіших внутрішніх властивостей і зв'язків, які притаманні для кожної складової частини. Відбувається їх трансформація і формування внутрішньосистемних (горизонталь-

них) зв'язків, оскільки для первинних складових вони вже будуть відігравати роль міжсистемних (вертикальних) зв'язків. Об'єктивна необхідність взаємоув'язки горизонтальних і вертикальних зв'язків органічно привела до застосування системного підходу при вивченні РС.

Вся сукупність економіко-географічних зв'язків РС формується шляхом взаємодії між складовими частинами самої системи і компонентами господарського комплексу, в межах якого вона розвивається. Безпосередньо рекреаційні зв'язки виникають між населенням (системою розселення) і РС, а реалізуються в межах самої РС. Насиченість вертикальних зв'язків, до яких належать відтворювальні (виробничі зв'язки нетехнологічного характеру, які забезпечують неперервність рекреаційного процесу), розподільчі (потоки кінцевих споживчих послуг до рекреантів), природно-господарські (взаємодія суспільства і природи під час рекреаційного освоєння території), інформаційно-управлінські та трудові, залежить від рівня розвитку господарського комплексу області і його окремих складових – промисловості, сільського господарства, транспорту, невиробничої сфери матеріального виробництва. Горизонтальні зв'язки виникають між рекреантами, природними й культурно-історичними комплексами та соціальною (рекреаційною) інфраструктурою, що веде до виділення туристично-, оздоровчо-, лікувально-, аграрно-, промислово-рекреаційних та культурно-інформаційних зв'язків. Виділення окремих типів горизонтальних зв'язків дещо розширює тлумачення категорії "рекреаційні зв'язки" і з достатньою певністю вказує, що це – циклічна взаємодія людини з її природним, культурним, соціальним оточенням і виробництвом, яка спрямована на відновлення психофізичної енергії і підвищення загальнокультурного рівня.

3. РС в широкому розумінні це – складна, динамічна, ієрархічно підпорядкована і взаємопов'язана сукупність компонентів, функціонування та еволюція яких спрямована на вдоволення потреб людини і суспільства у відновленні психофізичної енергії та спілкуванні з культурним надбанням людства. У вузькому розумінні, РС є сукупністю рекреаційних утворень, які локалізовані в межах певної території (в нашому випадку – в межах адміністративної області) з наявними функціональними зв'язками, що дозволяє розглядати таку сукупність як систему. Компонентну базу об-

ласної РС складають: відпочиваючі або рекреанти; природні та культурно-історичні комплекси, тобто рекреаційні ресурси, що використовуються на даному етапі розвитку РС; підсистема обслуговування або рекреаційна інфраструктура – технічні об'єкти і обслуговуючий персонал; управлінська підсистема. Елементом РС обласного рівня є окреме рекреаційне утворення – зона відпочинку, рекреаційний заклад, дачна ділянка або дачне поселення – незалежно від його величини, функціонального призначення і сезонності дії.

Основними властивостями, які впливають на функціонування РС області та її розвиток є територіальність, структурність, цілісність, взаємопов'язаність, динамічність, керованість, цілкова поведінка, інерційність.

4. Структурний характер РС передбачає можливість її розчленування на окремі структури, які відображають різні аспекти функціонування об'єкту дослідження.

Найбільша увага приділялася вивченню ТС, результатом чого є виділення її основних елементів: рекреаційних пунктів, центрів, вузлів, локальних і низових РС, рекреаційних районів і зон. При виділенні дискретних елементів ТС (пункт, центр, вузол) був застосований формалізований підхід:

$$K_C = \left(\frac{a}{A} + \frac{b}{B} + \frac{v}{B} + \frac{r}{\Gamma} + \frac{d}{D} \right) : e, \text{ де}$$

K_C – узагальнюючий показник, коефіцієнт структурності; а – кількість рекреаційних закладів, які розміщені в поселенні або в безпосередній близькості від нього; б – місткість рекреаційних закладів; в – середньорічна кількість рекреантів (в середньому за останні 4-5 років); г – кількість зайнятих в рекреаційних закладах, що розміщені в поселенні; д – чисельність населення, що мешкає в поселенні; А, Б, В, Г, Д – аналогічні показники по області; е – кількість показників. Це дозволило оперувати кількісними показниками. При цьому до рекреаційних пунктів віднесено поселення, де діє один або декілька закладів відпочинку чи оздоровлення, а значення коефіцієнту структурності не перевищує 0,025. Коефіцієнт структурності центрів, де функціонує декілька рекреаційних об'єктів об'єднаних спільним використанням відпо-

відних ресурсів і виробничої інфраструктури, коливається від 0,025 до 0,125. Декілька рекреаційних пунктів або центрів, що компактно розташовані на обмеженій території, об'єднані функціональними зв'язками, мають достатні ресурси для ефективного вдоволення рекреаційних потреб і коефіцієнт структурності вищий від 0,125, утворюють рекреаційний вузол.

Виділення центрівних територіально-рекреаційних мікроструктур, які об'єднують центри зародження і центри реалізації рекреаційних потреб населення є об'єктивною основою для виділення локальних і низових РС. Локальні РС мають моноцентричну мікроструктуру, тобто – взаємодія одного центру зародження і одного центру реалізації рекреаційних потреб. Існування між ними тісних трудових, відтворювальних, управлінських і рекреаційних зв'язків дозволяє розглядати гане економіко-географічне утворення як систему. Низові РС мають поліцентричну мікроструктуру – взаємодія декількох центрів, де зароджуються рекреаційні потреби і декількох центрів, де ці потреби реалізуються. Локальні та низові системи є своєрідним каркасом для вичленення інтегральних елементів ТС РС обласного рівня – районів і зон.

Принципами виділення рекреаційних внутрішньообласних районів стали територіальні відмінності в дії основних чинників, що впливають на розвиток РС, простогова спрямованість та інтенсивність системоутворюючих зв'язків. У відповідності з наявними статистичними матеріалами рекреаційне районування було проведене в розрізі адміністративно-територіальних одиниць, на основі застосування 22 показників, котрі відображають як загальний рівень розвитку господарства області взагалі, так і сфери відпочинку в тому числі, а також якість оточуючого середовища, його сьогоденний стан і потенціал рекреаційних ресурсів Чернігівщини.

Врахування інтенсивності рекреаційних процесів, що відбуваються на території області дозволило підійти до виділення рекреаційних зон.

5. Формування і розвиток РС області залежить від дії трьох груп загальних факторів до яких віднесені науково-технічні, політико-економічні і географічні чинники. Виходячи із специфіки

дослідження, часткові фактори, від яких залежить функціонування РС, були виділені лише для географічних чинників. Це - природно-, суспільно- та еколого-географічні фактори.

Науково-технічні чинники, окрім впровадження останніх досягнень науки й техніки в практику рекреаційного господарства, впливають на розвиток РС опосередковано, через інтенсифікацію виробництва, що вимагає збільшення вільного часу та організації системи спеціалізованих закладів для відновлення психофізичної енергії людини. Політичні фактори тісно пов'язані з економічними, оскільки від політики держави, особливо економічної і соціальної, залежить пріоритетність та інтенсивність формування РС, а рівень розвитку продуктивних сил суспільства забезпечує їх матеріальне існування. При переході економіки країни до глибоких відносин саме ця група чинників набуває відчутної ваги. Від географічних (регіональних) факторів залежать конкретні особливості процесу функціонування, структура та рівень завершеності територіальних РС.

6. Серед природно-географічних виділені клімато-терапевтичні, геолого-геоморфологічні, флоро-фауністичні, гідрологічні, ґрунтові та ландшафтні чинники. Їх вивчення показало, що для території Чернігівщини притаманна складна просторова диференціація фізико-географічних умов. Клімат, рельєф, поверхневі і підземні води, рослинний та тваринний світ, ґрунти, перебуваючи між собою у тісному взаємозв'язку, утворюють різноманітні природні комплекси, які формують природну основу проходження рекреаційних процесів. Використання морфо-генетичної класифікації ландшафту та просторова локалізація рекреаційних потоків в межах області дозволило виділити три ступені сприятливості природних комплексів для відпочинку. Перший - найсприятливіший - приурочений до лісових і лучно-болотних ландшафтів, сильно розчленованих схилів з дібровами на сірих і темно-сірих лісових ґрунтах, терасових піщаних та алювіально-зандрових рівнин з дерново-підзолистими ґрунтами, борами й суборами. Ці природні комплекси розташовані близько від водойм, майже не розорані і можуть використовуватися для організації численних видів рекреаційних занять. Другий ступінь - сприятливий для рекреаційного використання. Це - терасові піща і рівнини з дерново-підзолистими і торфяно-болотними ґрунтами, суборами і борами, низовинні

слаборозчленовані лесові рівнини з сірими і темно-сірими ґрунтами та давні прохідні долини. В межах цих комплексів можна розвивати окремі види туризму і загальнооздоровчий відпочинок. Моренно-зандрові слабохвилясті рівнини з дерново-середньопідзолистими ґрунтами, прохідні поганодреновані долини з дерново-підзолистими глейовими ґрунтами, низовинними болотами і вільховим рідколіссям, а також зандрові рівнини з низовинними болотами формують третій ступінь сприятливості природних комплексів для рекреаційної діяльності - вибірково придатний для відпочинку. Дані території можуть бути рекомендовані для організації любительських промислів та розвитку окремих видів туризму.

Проведений аналіз природних комплексів області вказує, що для рекреаційного використання придатні майже 1196 тис. га. Це становит. 38% від території всієї Чернігівщини. В розрахунку на одного мешканця області припадає 0,47 га територій придатних для відпочинку (без врахування садово-городніх і дачних ділянок).

7. Важливим етапом дослідження РС є аналіз суспільно-географічних факторів як сукупності передумов соціально-економічного характеру. Територіальні поєднання суспільно-географічних факторів разом з чинниками природно-географічного характеру обумовлюють просторову диференціацію рекреаційного процесу, формування РС різних ієрархічних рівнів.

Сукупність суспільно-географічних факторів об'єднує чинники різного походження, що обумовлює виділення окремих груп рушійних сил рекреаційного процесу: економік-географічних (рівень розвитку, структура та характер розміщення виробництва; економіко- і транспортно-географічне положення; рівень розвитку транспортної інфраструктури; урбанізованість; щільність населення), соціально-демографічних (природний приріст; соціальна і вікова структура; освітній і матеріальний рівень життя; величина вільного часу окремих соціальних груп населення) та культурно-історичних (структура культурно-історичних рекреаційних ресурсів, культурно-інформацій: ні потенціал).

8. Чернігівщина належить до областей із середнім рівнем економічного розвитку. Проведений же в ході даного дослідження аналіз рекреаційного господарства дає підстави говорити про нижчий від середньореспубліканського рівень його розвитку в Че-

нігівській області.

Порайонні відмінності в рівнях економічного розвитку дозволяють виділити райони, економічний потенціал яких сприяє розвитку рекреаційної інфраструктури на своїй або суміжних територіях. В першу чергу, це - Чернігівський, Ніжинський та Прилуцький райони.

За впливом на розвиток РС окремі галузі промислового виробництва господарського комплексу області розділені на чотири групи: галузі, що мають вирішальне значення для розвитку РС; галузі, що сприяють розвитку РС; галузі, які безпосередньо не впливають на функціонування РС; галузі, що гальмують розвиток РС. Пропоноване групування проведене з урахуванням відновлювальних, технологічних, розподільчих і виробничо-екологічних зв'язків.

Однією з першопричин розвитку рекреаційної діяльності є потреби міського населення у відновленні психофізичної енергії, тому урбанізованість території виступає значним фактором, який стимулює розвиток РС області. Розрахунки потреб міського населення Чернігівщини у відпочинку в літній вихідний день дозволили об'єднати міські поселення області в чотири групи: перша - з незначними потребами (з населенням до 15 тис. чоловік); друга - з низькими (15 - 50 тис. чоловік); третя - з середніми (50 - 100 тис. чоловік) і четверта - з високими від середніх потребами населення у відпочинку (більше 100 тис. чоловік).

9. Потреби населення у відпочинку і способи їх реалізації вміщують у собі як особливе, індивідуальне, так і загальне, соціально-типове. Спробі виявлення певної специфіки останнього через пізнання першого присвячене соціологічне дослідження "Недільний відпочинок", яке проведене в трьох найбільших містах області - Чернігові, Ніжині, Прилуках. Аналіз результатів анкетування та їх проєкція на всю сукупність населення Чернігівщини, особливо міського, дозволяє, в певній мірі, дослідити основні тенденції впливу соціально-демографічних факторів на розвиток РС області. До вибіркового анкетування залучено 1020 мешканців міст. Повернення анкет склало 71,8%, що і сформувало групу респондентів - 732 особи, з них чернігівчани складають 47,3%, ніжинці - 27,5% і прилучани - 25,2%.

В контексті нашого дослідження аналіз вікових відмінностей між респондентами допоміг виявити певні відмінності в рекреаційних уподобаннях представників різних вікових груп. При цьому, віком до 25 років було опитано 160 чоловік (21,9% від загального числа респондентів), у віковому інтервалі 26-40 років - 302 чоловіки (41,3%), віком від 41 до 55 років - 238 чоловік (32,5%), старіших за 55 років - 32 чоловіки (4,3%). Отримані результати вказують на існування певних закономірностей в організації свого відпочинку представниками різних вікових груп: а) поступове затухання рекреаційної активності від молодших до старіших вікових груп, що пов'язано з біологічним старінням організму людини і зміною соціальних орієнтирів на окремих відрізках життя; б) домінування на сьогодні і, можливо, в найближчій перспективі, одного виду відпочинку - дачного, який переважає в більшості вікових груп і є основою існування аграрно-рекреаційних зв'язків; в) існування "рекреаційної апатії" серед респондентів всіх вікових груп при виборі місця відпочинку, яка пов'язана з практичною відсутністю в області сучасно обладнаних зон відпочинку і закладів короточасної рекреації; г) поступова заміна з віком активно-пізнавальних форм рекреації на пасивні, "господарські" види відпочинку; д) існування певних труднощів у вдоволенні потреб спілкування з культурним надбанням людства в старіших вікових групах, що, на нашу думку, залежить від рольової поведінки людей похилого віку у нашому суспільстві.

Всі опитані були розділені на три соціальні групи: робітники, службовці та учнівська молодь - відповідно 51, 38 і 11% від загальної кількості респондентів. Для кожної з виділених груп була отримана інформація про особливості проведення повсякденного відпочинку.

Проекція результатів соціологічного опитування на сукупність міського населення області дозволяє зробити висновок, що середньостатистичний мешканець міста на Чернігівщині декілька разів на рік використовує вихідні дні для відпочинку на природі і при цьому віддає перевагу відпочинку на садово-городній ділянці або дачі, річці чи озері. На дорогу в громадському транспорті він витрачає в середньому 60 хвилин. Обладнання місця відпочинку суттєвої ролі не відіграє. Звідка міський житель відвідує культурно-історичні об'єкти. Просторова локалізація рекреаційних зв'язків дозволяє виділити території з найбільшим ре-

креаційним навантаженням. Це – прирічкові комплекси річок Десна, Остер, Удай та сільські поселення, які розташовані на відстані 15–25 км від міста.

10. Результатом вивчення та аналізу впливу культурно-історичних чинників на формування і функціонування РС Чернігівської області стало виділення основних типів культурно-інформаційних місцевостей: історико-археологічний (9% від загальної кількості виділених місцевостей), архітектурно-громадський (6%), архітектурно-культурний (33%), героїко-революційний (10%), науково-пізнавальний (17%), літературний (3%), природно-точковий (8%), природно-антропогенний (3%) та комплексний (11%).

Основним чинником від якого залежить інтенсивність рекреаційного процесу, особливо екскурсійної діяльності, є культурно-інформаційний потенціал території¹. Аналіз розрахунків проведених в розрізі адміністративних районів Чернігівщини, вказує на існування істотних розбіжностей в цьому показнику. Він змінюється від 15 хвилини в Куликівському до 410 – в Чернігівському районі, при середньому значенні по області – 132 хвилини. Даний показник дозволяє виділити райони з потужним культурно-інформаційним потенціалом і рекомендувати їх для першочергового екскурсійного освоєння. Це – Ічнянський, Козелецький, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Прилуцький, Сосницький та Чернігівський райони.

11. Дослідження екологічної ситуації в Чернігівській області і її вплив на розвиток РС проводився в декількох напрямках: господарський вплив на довкілля (вплив промислового і сільськогосподарського виробництва, транспорту); територіальні відмінності в рівнях захворюваності населення, які в тій або іншій мірі залежать від стану навколишнього середовища (алергічні захворювання, злоякісні новоутворення і т.п.). Результатом такого

¹ Культурно-інформаційний потенціал визначається як сума добутоків пізнавальної та інформаційної цінності:

$$P_{ki} = 0,5 \sum I_1 + 0,7 \sum I_2 + 1 \sum I_3, \text{ де}$$

P_{ki} – культурно-інформаційний потенціал району; I_1, I_2, I_3 – час огляду об'єктів місцевого, національного і міжнародного рівнів пізнавальної цінності відповідно; 0,5, 0,7 і 1 – числові коефіцієнти.

вивчення стало еколого-рекреаційне районування території області. Критеріями його проведення стали: балансна оцінка стану навколишнього середовища та розрахунки індексів локалізації антропогенного навантаження в розрізі адміністративних районів. Це дозволило виділити п'ять еколого-рекреаційних районів, характеристика яких подана в роботі. В цілому по області серед еколого-географічних чинників, які впливають на проведення відпочинку, виділяються активізація території і забруднення атмосфери стаціонарними і пересувними джерелами. Просторова локалізація антропогенного навантаження на довкілля призвела до фактичного вилучення із рекреаційного використання окремих територій, але в цілому Чернігівська область має значні потенційні можливості для вдоволення потреб у відновленні психофізичної енергії місцевого населення і рекреантів із-за меж області.

12. Аналіз компонентної структури РС Чернігівської області дозволяє виділити ряд її особливостей:

- в структурі переважають оздоровчо-рекреаційні заклади, які обслуговують більше половини рекреантів, що дозволяє зробити висновок про спеціалізацію Чернігівської РС на оздоровчому відпочинку;
- оздоровчо-рекреаційні заклади концентруються вздовж р. Десни, що має певний негативний вплив на екологічну ситуацію - надмірна концентрація закладів відпочинку веде до деградації прирічкових природних комплексів;
- функціонування більшості рекреаційних об'єктів носить сезонний характер, що пов'язано з недостатнім розвитком інфраструктурної бази і як наслідок - падає престижність відпочинку в подібних закладах;
- рівномірність розміщення притаманна лікувально-рекреаційним об'єктам, але їх сучасна місткість недостатня для вдоволення потреб населення області у наданні відповідних послуг;
- спостерігається кількісне зменшення елементів компонентної структури, яке обумовлене складністю екологічної ситуації на окремих територіях - ліквідовано бази відпочинку в селах Ладин-

Індекси локалізації розраховувалися за формулою:

$$I_{л}^i = T_i : T_i , \text{ де}$$

ка, Губичі, Дніпровське, Неданчичі та Смолин загальною місткістю 480 місць;

- якісні зміни в компонентній структурі пов'язані з переходом до ринкових відносин - турбази "Остер" та "Десна" припиняють своє функціонування і, швидше всього, стануть базами відпочинку промислових підприємств.

13. Впровадження широкого комплексу науково-практичних заходів, які б сприяли вдоволенню потреб людини у відпочинку неможливе без пізнання управлінської структури - ієрархічно впорядкованої системи органів управління рекреаційною діяльністю. Об'єктом управління є рекреаційна система обласного рівня по відношенню до якої спрямовані управлінські імпульси з боку суб'єкту управління. В господарстві зму комплексі країни рекреаційне господарство не розглядається як єдина галузь, що приєждо до існування ряду суб'єктів управління як на загальнодержавному, так і на обласному рівні. Складність сучасних проблем розвитку рекреації вимагає створення якісно нової системи управління не з керуючими, а дорадчими, координаційними і, в певній мірі, контролюючими функціями, оскільки перехід до ринкових відносин і приватизація рекреаційних закладів повністю зруйнує існуюче полісуб'єктне управління рекреаційним господарством. При цьому необхідно мати на увазі, що управління соціально-економічними об'єктами, до яких належить і обласна РС, має ряд особливостей. По-перше, ці об'єкти це лише схильні до зовнішніх впливів і відкриті для них, а й є суб'єктами власного функціонування зі своєю орієнтацією, своїми потребами і критеріями оцінок. Наслідком такої властивості є певна вибіркова реакція об'єкту управління на зовнішній вплив. По-друге, складність об'єкту, його принципова невідповідність окремим елементам, що стає однією з причин інерційності поведінки і ускладнює передбачення поведінки об'єкту. Наслідком перерахованих особливостей є проблемність і конфліктність функціонування РС, потреба розробки поліваріантних програм перспектив її розвитку. Тому слід

$I_{л}^j$ - індекс локалізації j -го явища в межах району; t_j - інтенсивність прояву j -го явища на території району; T_j - інтенсивність прояву j -го явища в межах області.

врахувати, що дієвими можуть стати лише ті управлінські імпульси, які змінюють внутрішній стан системи, в першу чергу, мотивації і поведінку її центрального компонента – людини під час відпочинку. Слід вилучити з практики управління спроби ізольованого впливу на окремі компоненти і поступово перейти до прийняття комплексних рішень.

14. Аналіз та оцінка окремих структур РС є основою для створення концепції удосконалення ТС Чернігівської РС, перспективи функціонування якої визначаються загальними завданнями соціально-економічного розвитку України. Оптимізація ТС РС повинна здійснюватися з врахуванням зародження і розвитку ринкових відносин в економіці країни, що передбачає виникнення нових форм рекреаційного обслуговування, його децентралізацію, удосконалення існуючих і створення нових елементів окремих структур системи.

Основні положення пропонованої концепції оптимізації ТС РС полягають в такому: а) при розробці довгострокових планів розвитку області необхідно виходити з того, що Чернігівська обласна РС є важливою ланкою в загальнодержавній системі територіальної (регіональної) організації відпочинку та оздоровлення населення і підвищення його загального культурного рівня і може включати такі моделі ТС РС, які забезпечують оптимальні умови для відновлення психофізичної енергії людини, згладжують існуючі недоліки й диспропорції, сприяють збалансованості соціально-економічного розвитку території; б) орієнтація на створення такої системи рекреаційного обслуговування, де елементом ТС є кожне міське і велике сільське поселення (при наявності відповідних ресурсів), що необхідно для створення соціального комфорту мешканцям міста і села; в) переорієнтація основних рекреаційних потоків, що обумовлюється незадовільною екологічною ситуацією в ряді районів області і ускладнення територіальної та компонентної структури РС шляхом освоєння екологічно чистих територій і створення на них нових інфраструктурних об'єктів для періодичного й повсякденного відпочинку.

Конкретні рекомендації та пропозиції, які випливають із змісту концепції оптимізації ТС РС зводяться до таких положень: -- для ліквідації диспропорцій в існуючій ТС РС Чернігівської області першочерговому рекреаційному освоєнню підлягають тери-

торії Середньодеснянського, Приудайського, Ніжинського та Бобровицького рекреаційних районів;

- створити мережу реабілітаційно-рекреаційних закладів, які б мали певний набір реабілітаційних заходів (водні процедури, фітотерапія, грязелікування, медикаментозне лікування і т.п.), яке поєднується з активним відпочинком, оскільки крім загально-го оздоровлення має вирішуватися ще одне завдання - виведення з організму людини радіонуклідів;

- переорієнтація рекреаційних потоків з Чернігова (західний і південно-західний напрямок міняється на східний і північно-східний) призведе до формування нових рекреаційних пунктів, на роль яких можна рекомендувати сільські поселення Стольне, Максаки, Ушня, Домниці, Блестова (Менський район), де можливе створення інфраструктурних об'єктів для відпочинку;

- створення Ічнянського природного національного парку передбачає виникнення декількох рекреаційних пунктів - економіко-географічні передумови мають для цього села Хасенки, Заудайка, Буди, Лісові Сорочинці, де можливе створення рекреаційних об'єктів сезонної та цілорічної дії;

- перспективними центрами міжнародного туризму є міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, селище міського типу Батурин, що обумовлює можливість створення в них сучасної рекреаційної інфраструктури;

- створення обласної програми приватизації рекреаційних об'єктів, яка має передбачати наявність різних форм власності, черговість приватизації і форми її проведення, незмінність профілю об'єкту на протязі певного часу;

- диверсифікація існуючих рекреаційних об'єктів;

- впровадження пільгового оподаткування і часткового звільнення від плати за землю для економічного стимулювання розвитку недержавних об'єктів відпочинку, повне або часткове звільнення від оподаткування коштів підприємств, що йтимуть на розвиток рекреаційної інфраструктури;

- комплексне використання природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів, впровадження інтенсивних форм рекреаційного природокористування;

- створення об'єктів дитячої рекреації має орієнтуватися як на активні форми відпочинку з елементами скаутизму, так і на залу-

чення ослаблених дітей і їх реабілітацію з елементами активного відпочинку.

Осис ні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення в таких публікаціях:

1. Экологические маршруты в системе природоохранного воспитания // Экология: Проблемы образования и воспитания: Тез. докл. и сообщ. регион. науч.-практ. конф. - Переяслав-Хмельницкий, 1990. - Ч. 2. - С. 81-82.
2. Територіальна організація суспільно-географічного рекреаційного поля // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля: Тези допов. регион. наук.-практ. конф. - Тернопіль, 1990. - С. 86-88.
3. Краєзнавчий аспект дослідження умов формування міжобласних рекреаційних систем (на прикладі Чернігівської та Сумської областей) // Проблеми дослідження раціонального використання природних ресурсів Сумщини і їх вивчення в школі: Матер. наук.-практ. конф. - Суми, 1990. - Ч. 2. - С. 165-170.
4. Носівський район // Географічна енциклопедія України. - К., УРЕ, 1990. - Т. 2. - С. 435-436.
5. Особенности применения картографических моделей при исследовании территориально-рекреационных систем // Экологическое картографирование на современном этапе: Тез. докл. X Всесоюзной конф. по тематическому картографированию. - Ленинград, 1991. - Кн. 2. - С. 67-68.
6. Культурно-інформаційна система як форма територіальної організації пізнавальної рекреації // Економічна географія: Респ. міжв. наук. зб. - К., Либідь, 1991. - Вип. 43. - С. 88-91.
7. Культурно-інформаційний потенціал рекреаційної системи Чернігівської області // Література та культура Полісся. - Ніжин: НДПІ, 1991. - Вип. 2. - С. 133-140.
8. Социально-демографические факторы развития рекреационных систем // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Тез. докл. межвуз. конф. молодых ученых. - С.-Петербург, 1992. - Ч. 2. - С. 48 (в соавторстве).
9. Теоретико-методичні аспекти аналізу територіальних мікроструктур рекреаційних систем // Економічна та соціальна географія: Міжр. наук. зб. - К., Либідь, 1992. - Вип. 44. - С. 17-22.

465228

Ab 27.426

Ab 27.426